

55 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА СИМЕОН РАДЕВ

ПОЛИТИЧЕСКОТО КРАСНОРЕЧИЕ В БЪЛГАРИЯ*

Симеон Радев

Почвам ниже-следующата студия с едно силно подозрение, че върша може би една суетна работа. Ободрява ме донейде само мисълта, че почти всяка критическа работа у нас е суетна. Критиката предполага, наистина, съществуването на горе-доле изящни дела; инак, упражнена върху нещастни опити за творчество, тя се обръща в педагогически съвет. За да давам подобни съвети не съм чувствувал никакво призвание.

Критиката е, в същност – чини ми се – искусствено да се наслаждаваме от художествената красота. Но колко са българските книжовни творения, у които има художественост, която да ни наслаждава? И дали красноречието въобще принадлежи към книжнината? Не е ли то престанало да бъде един литературен род, за да се обърне изключително в едно оръжие на борба, подобно на журнализма? Подобно на журнализма, наистина, бидейки насочено да завладява мисълта, и по-често, да вълнува страстите в една широка вече среда, и съвременното политическо красноречие клони да се отчужди твърде бърже от изящната книжнина, било като се превръща в една проста беседа, в която господства фамилиярният тон, подострен сегиз-тогиз с духовити бележки, било като се изражда в буйния и безвкусен патос на площадните оратори. По-малко от всякъде, може би, политическата реч в България отразява някакви книжовни намерения. Тя е не

---

* Студията е публикувана в списание „Художник“, 1909, год. III, бр. 1–2. Запазен е първоначалният текст с правописа от времето на първото му публикуване.

само оскъдна въобще от художествени похвати: в нея отсъства най-често дори и следа от някаква обща замисъл, от план. Тя е безформена. Една дума, подхвърлена от един противник, една внезапна мисъл, срещната на път, една сцена на буйство, едно ръкоплескание, всичко може да отклони у един наш оратор потока на мислите му. И виждате, че се е раздухало в най-ненадејни направления неговото вдъхновение, и ако не са се изменили заключенията на неговата реч – защото в България речите се свършват обикновено без заключение – то поне насочил се е духът му към друга тема, навеяна случайно.

Тоя безпорядък, който е първото впечатление, що дава въобще една политическа реч в България, може да се припише, без съмнение, преди всичко на общия навик на нашите оратори да импровизират. Импровизацията е често пъти една необходимост в парламентарните борби. В известна степен злото, което тя причинява на красноречието, е значи неминуемо. Но и когато всяка случайност е изключена, нашите оратори чакат да ги вдъхнови последният час. У народи с изтощени нерви това отвращение към трайната планомерна работа е знак на болна воля. У нас то се дължи на един вид умствен мързел и свидетелствува за една небрежна мисъл, която не цени себе си. В тая смисъл може да се каже, че импровизацията е отличителна черта на българското творчество в всичките му проявления. Най-много тя е поразителна, обаче, в красноречието, защото то е едно изкуство, което се осъществява непосредствено.

У латинската раса наклонноста към импровизация, особено в живото слово, е един естествен дар. Тя произхожда от излишък на блестящи качества и от неударжими пориви. У нас, нищо подобно. Ние сме, напротив, народ с мудна мисъл, без полет на въображението, хладни по темперамент, съсредоточени сурово в себе си. Ние сме даже враждебни към чуждата експанзивност, която ни дразни като някое притворство. Нам ни липсува значи всичко, за да бъдем щастливи импровизатори. Липсува ни особено книжовната култура, и в по-широка смисъл, естетическото възпитание. А то е, което тъй тясно сродява духа с художествените вълнения, че образува от тях една почти несъзнателна нужда, господ-

ствующа всяки опит за творчество, даже когато се явява в вид на бърза импровизация. В страни с високо духовно развитие, особено в Франция, даже речите по граждански процеси, тъй сухи по своето естество и тъй неподатливи за възвишено вдъхновение, отражават една постоянна грижа за външно съвършенство. Тя се вижда в строежа на фразата, в внимателния избор на думите, в образите дори, и понякога в тая малка доза на чувства, които дават нуждния сентиментален релеф на доказателствата. Владеещите художествени течения налагат там своя печат дори и върху площадните витийства на търговската реклама. Риторическият похват става, в известна смисъл, един навик. По свойствата на тоя навик ние може да причислим ораторите към тяхното време. Няма съмнение, безграничната разновидност на естествените дарби, особените качества на темперамента, личното художествено възпитание, добито под разни влияния, дават особена физиономия на всеки оратор. Литературният вкус на епохата поддържа обаче между всичките тие разновидности физиономии нещо общо, по което ги разпознаваме, един изглед на роднинство, което ги свързва с определено книжовно течение. Има ли оратори по-разнообразни от оние, що роди френската революция? Може ли да се помисли по-голяма разлика в темперамента и в дарбите от оная, която съществуваше между Камил Демулена и Робеспьера, между Дантона и Сейес, между Марата и Вернио? А при това, когато четем техните речи, не можем да не забележим една поразителна прилика в стилистичните ефекти, в риторическия дих, особено в образите. Игривата реч и дяволитото остроумие на Демулена, хладното и отвлечено красноречие на Робеспьера, Дантон, който бе една стихия, Сейес, който бе една философска теза, Марат с своите мрачни проповеди на доставчик на гилотината, Вернио с своите чисти и възвишени акценти на мистик – у всичките тях има нещо общо, нещо, което ни напомнюва, че те са произнасяли своите речи след като Русо бе писал „Социалния договор“ и бе ридал в „Новата Елоиза“...

У нас красноречието има твърде смъртно, твърде мимолетно сродство с литературата: едва ли то ще отива по-далече от факта, че литературата създаде новия ни език, с който си служат нашите

оратори. Колкото се отнася до книжовния вкус, той и до сега не съществува в нашето общество.

Вкусът е явление на старите култури. Той е един вид самообладание на творчеството и предполага една забележителна зрялост на националния дух. Вкусът е едно таинствено законодателство на красотата. Той съответствува на гения на езика и свойствата на психологията на един народ. Най-висшият негов израз се намира в класическите творения. Това ни напомнява, че против него има често пъти бунтувания в литературата. Появяват се тъй наречените революционни школи. Тие школи обогатяват духа на един народ, разширяват неговата художествена традиция, но подир тях пак се възвръща течението към старото равновесие на класическия вкус. Френската литература ни дава многобройни примери в тая смисъл.

За нас е твърде рано да имаме установен литературен вкус. Ние сме още в младенческия период на кипеж. Всевъзможни въздействия се срещат на гостоприемната арена на нашата художественост. Специално за нашия литературен език тие въздействия са крайно очебиещи и би било много любопитно те да се опишат.

В първите времена след нашето освобождение се забелязваше едно кръстостване на разнородни влияния, идящи от националните центрове през време на последните години на робството: хрисимият език, образуван под влиянието на турската цензура, се сблъскваше с неусмирената още революционна фраза, пренесена от Букурещ. После, постъпенно, тие влияния угасват. Само тая национална фразеология, която създаде Вазовата поезия, като призова спомените на старата ни история и възпя героизма на новите подвизи, се указа по-трайна. Но и тя е почнала да губи своя лъх на свежест, своята първа отзивчивост. Може да се каже, че сега красноречието няма у нас никакво прямо съприкосновение с изящната ни книжнина. За това пък, от като се създаде ежедневният печат, политическата ни реч е под силното влияние на публицистиката. От вестниците нашите оратори взимат една буйна, небрежна, често пъти разхайтена реч, украсявана

безразборно с научни слова и с термини от социалните науки. Съдебният жаргон, щедро прибавян към тая разюздана и същевременно педантска фраза, придава на нашето политическо красноречие в настояще време нещо извънредно досадно...

Слабо засегнати въобще от художествени влияния, нашите оратори са позвани от друга страна да говорят пред една публика, която е съвсем чужда на всяко чутъе на красота, и чиито низки страсти изискват, напротив, груби вълнения: от там и това странно явление на растяща деградация, което представлява по вдъхновение и по тон нашето политическо красноречие. Явление всеобщо впрочем, тъй като ние го виждаме, в разни степени, по всичките страни с развит политически живот. Демократическият преврат, който извърши в европейските държави великата френска революция, извика постепенно на политическата сцена сѐ по-груби представители на массата, и към техните люти и сурови страсти трябваше вече да се отправя гласът на оратора. Може ли той да им говори с изящен език? Ораторът не е мечтател; той не преследва в уединение един блян на красота. Той е човек на действието и неговата цел, говорейки, е да подчини волята на своите слушатели, като възбуди техните страсти и завладее тяхната мисъл. И той е в известна смисъл роб на тие, които мисли да пороби духовно, защото той не може да въздействува върху своята публика, ако не добие широко съприкосновение с нея; а това е невъзможно, ако той не се доближи до нейното равнище. Той ще трябва да намери доказателствата, достъпни за нейния ум, акцентите, способни да я развълнуват, образите, действащи на нейното въображение, громките думи, при които тя трепти, и поезията, която може да я упои. Без съмнение, има оратори, които с най-прости средства на езика могат да издигнат духа на слушателите до високите проблеми на човечеството и до най-чистите вълнения на душата, но това са великите оратори, гениите, и да бихте поискали да ги назова, едва бих могъл да посоча мнозина, след като спомена веднъж Демостена. Колкото за ораторите на новите времена, тяхната слава е голяма, но колко трудно е сега да се четат техните речи! Какво разочарование, каква умора, и, нека

кажем цялата истина, каква скука! У най-знаменитите съзира се често действието като в някоя драма, чувствува се понякога силно движение на мисълта, и риторическият дих появява сегиз-тогиз, буен и трептущ, но за това пък каква тежка, еднообразна, сива маса от велеречиви фрази, безнадеждно еднакви, и еднакво утомителни! Невъзможно е да четем до край, за свое удоволствие, нито една реч на Гамбета, на Мирабо, на Фокс. А знайно е как могъще, хипнотически те са действували на съвременниците.

Трябва да се забележи, че църковните оратори най-малко губят при прочит. И любопитно би било да се знае, на какво се дължи това тяхно превъзходство. Главната причина трябва да е, че тяхното стремление, бидейки да създадат едно душевно настроение, което не е определено да служи за някоя непосредствена цел, проповедниците не са принудени да се приспособяват в лоша смисъл към слушателите си. Без съмнение, има религиозни оратори, които от тщеславие или фанатизм са обръщали църквите на салони или на политически клубове. Въобще взето, обаче, религиозните проповеди спазват една строга красота в формата, една висота на вдъхновението, един бистър и благороден език, с една реч, качества, които им дават трайно съвършенство. Защото ораторите, които разпространяват словото Божие, правят позив към възвишените човешки страсти, към чистите пориви на душата, към нейната жажда за спасение и за вечност. И не само в църковните оратори виждаме влиянето на благородните страсти върху художествената хубост на речта. Политическото красноречие ни дава същия пример: винаги, когато то подига великите въпроси на културното общество и призовава идеални стремления на човешката личност, то се извишава по-лесно до акцентите на истинското изкуство. Разбира се, и в красноречието, както във всичките проявления на художествения дух, всичко се свежда, в последен анализ, към естествената дарба. Ораторският талант, обаче, колкото вроден и да е той, може да добие оня полет на вдъхновението и онова великолепие на формата, които се считат за присъщи на красноречието в неговите знаменити образци, освен ако спорове, върху които той се упражнява, залюляват възвишени-

те копнежи на душата и раздухват в човешката личност поривите към нейното призвание.¹

Всичките тие съображения показват при какви лоши условия се е развивало политическото красноречие у нас и колко трудно, невъзможно даже, е било да се издигне то до някакво съвършенство. Преди всичко, представителите на масата, позвани от всеобщото гласоподаване да се подвизават на политическата сцена, или поне да фигурират на нея, ако на всякъде са повече или по-малко сурови, са у нас, безспорно, най-груби. Груби са те по умствено устройство, по чувствителност, по духовна култура въобще. Ораторът, който се приближава до тяхното равнище, е принуден да слазя много низко. Помислете за словесните средства, които са нуждни за да се развълнува тая тълпа, и съдете дали може да ѝ се говори въобще с гиздави думи и хармонична реч?

Друго едно печално обстоятелство – то произхожда от самия характер на нашите политически борби – деградира още повече българското красноречие. У нас ораторите говорят твърде рядко – почти никога – за да създадат някакво убеждение у своите слушатели. Те се стараят само да възбудят техните страсти, да ги раздухат, да ги възпламенят, да ги доведат до ожесточение, до френезия. Достатъчно е да си спомним за нашите митинги: има ли някаква нужда ораторът да убеждава тълпите, които са се набрали да го слушат? Те са се стекли около него, именно защото знаят неговите мнения и ги споделят. Той няма нужда значи да търси доказателства, да ги построява в искусна форма, да им дава релеф, да създава преди всичко едно настроение, при което те най-силно биха подействували. Неговата роль е само да раздражни до най-остро напряжение подигнатите вече страсти на слушателите си, като ги раздрусва чрез една буйна реч, изобилствующа с страшни думи и с гороломни образи. Излишно е да напомним колко тие страшни думи са се изхабили и колко тие образи, насо-

---

¹ Тъй например – независимо от неговата научна цена и от съвременността на неговата програма – безспорно е, че социализмът, като подигна широките въпроси за общественото устройство, предизвика едно възраждане на политическото красноречие в риторическата му форма.

чени към громки ефекти, са станали банални, блудкави. Аз не вярвам, че един човек с що-годе развит книжовен вкус, би могъл да чуе ораторите, чието красноречие се лее обилно по нашите площади, без да почувствува в началото едно неловко чувство на стеснение, сетне един скрит срам за деградацията на българското слово, и най-сетне – ако не избяга преди края – една безпощадна, една смъртна скука...

В Народното събрание зрелището е същото почти както на площада. Хумористът би могъл да каже, че Събранието е само в това отношение Народно. Наистина, в него стават разисквания и се разменяват уж аргументи; цитират се понякога чужди автори, хвърлят се думи високи, които звучат някак научно, и съдебният речник, с безкрайната грация на своите словеса, лее щедро съкровищницата си: всичко това събужда понякога впечатлението, че хората тук се убеждават едни други, че те преследват божем целта да наложат своята мисъл чрез силата на доказателствата, и че, когато някоя реч свършва посредством бурни ръкопляскания, това е логиката, която е завладяла умовете и изкуството, което ги е обаяло. Какво заблуждение! Това е болшинството, което тържествува, и партизанският дух, който е дошъл до изстъпление...

Такъв е устройството на нашия политически живот. Никога у нас една реч не е изменила вота на един народен представител. Още преди да влезе в заседателната зала, той е решил за себе си как да гласува, или други са решили това за него. Той е преди всичко член на една партия; правителствен или опозиционер, все равно, той ще гласува, както тя му заповяда. Една хубава реч може да го възхити или да го ядоса, тя няма да му измени убеждението. Впрочем, обикновено той няма убеждение. Убеждение има, когато е нужно, партията. И за нея даже тая нужда не е постоянна. Достатъчно е тя да изказва мнения. Тие мнения депутатът ги усвоява, еднакво готов да ги забрави, когато не му ги напомнят, и да ги защитава, когато му е заповядано. Да се каже, че той презира идеите, би било чрезмерно, защото в дъното на своята душа той храни към науката онова благоговейно чувство, смесено с страхопочитание, което духовното ни възраждане завеща на нашия народ; но в политическите борби той ги счита за една сла-

бост. Той има люти страсти и на тях е почти всякога неизменно верен. Собствено, те го свързват с партията. Казват: Англия се управлява от интереси, Франция, от красноречие. България се управлява от умрази. Умрази трайни, люти, смели. За да бъде по-прав, нека кажа, че ненавистта господства, в разни степени, според расата и културния момент, в политическите борби на всички страни. Френският философ Шалмел Лакур казва нейде: *Les amitiés politiques sont des haines mises en commun.*² Тая жестока мисъл на френския песимист е била оспорвана в името на толкова примери на политически идеализъм. В всеки случай неговото наблюдение е съвсем право по отношение на България. Наистина, у нас враждата крепи партиите. Тя ги сплотява духовно; тя е извор на енергията им; тя им дава вдъхновения, идеи и понякога дори и доблест. Тя им дава, особено, трайност. Защото, без нея, аз не виждам как би могли те да противостоят на оние индивидуалистични инстинкти, които разлагат у нас всички други обществени групировки. Странно е, но трябва да кажем, че тая дарба на ненавист, като е неминуема чърта на една сурова раса както нашата, настръхнала през толкова векове на робство, се явява сега у нас като една политическа сила на солидарност. Нека забележим също, че в България политическите умрази са все тъй всепоядяющи, защото массата, па даже и самата интелигенция, нямат други идейни или нравствени интереси, които да отвличат³ душата от стремлението ѝ да се съсредоточава в обществените вълнения. Ние бихме желали да се спрем повече на тая мисъл. Но един анализ на политическата чувствителност в България не влиза в рамките на тоя литературен опит. Тук психологията на нашия народ ни интересува само поради условията, които тя създава за развитието на българското красноречие. За по-лоши от тях едва ли може да се може да се мечтае. Когато един оратор говори на

---

² Политическите дружби се състоят от умрази, събрани заедно.

³ В една реч, произнесена в Камарата в 1901 год., г. Д. Ризов отбелязва с тъга, че студентите от Висшето Училище образували танцувално дружество. Това проявление на жизнерадост и юношеска жажда за ритм навява у г. Ризова меланхолични предчувствия. Да се събираха в някое кафене, за да бистрят политиката, г. Ризов би се трогнал.

една тъпа без тънка отзивчивост и без въображение, лишена от елементарна художествена култура, когато неговата единствена цел е при това да раздуха страстите на умраза, кипящи в сурови природи, и да пробуди дори задрямалите атавистични инстинкти на буйство, останали като грозна дан на тъмни времена, каква може да бъде неговата реч, ако не един позив към грубите упоения на душата?

Но нека забележим с радост, че съществуват в България оратори, които не са тъй лоши, колкото биха имали право да бъдат, ако съдим по изискванията на публиката. Несъмнено, това се дължи в известна мярка и на тяхното стеснение пред нашата интелигенция, която не е, може би, с по-блага душа от оная на масата, но с пак се отличава с по-развит книжовен вкус. Нравствената личност на оратора, от друга страна, е давала на речта известен отпечатък на достоинство, известна чистота на вдъхновение, един тон на приличие спрямо другите и на уважение спрямо себе си. Това се забелязва особено в първите години след освобождението, когато дейците по духовното ни възраждане взимаха още участие в политическия ни живот. Сега, трябва да се признае, има в това отношение известен отпадък. Нравственият релеф на личностите в политиката се претъпява. Едновременният почтителен език се изражда съразмерно с остротата, която добиват борбите. Добрият тон почва да се губи. Чувството на приличие постепенно ослабва. Най-видните оратори не се спъват пред вулгарността на някои думи, пред цинизма на някои апострофи. И ако се забелязва сегиз-тогиз едно противодействие срещу разпуснатата или дръзка реч, то не произхожда сигурно от нравствени побуждения, а от известно развитие на естетичния вкус.

Естетичният вкус, тъй всецяло отсъствающ в нашата маса, се забелязва вече с в по-висока степен у отделните личности, засегнати от външната, чуждата култура. Това е голямото преимущество за нашето искусство в всичките му проявления, че то може да се развива донейде на пук на низкия уровень на обществото, следвайки европейското художествено влияние и импулса, даден от чужди образци. Дали това преимущество е всякога ценно, в това бихме могли да се усъзмим. Нека да кажем истината: слабост-

та на нашите млади хора да се искушават най-лесно от екстравагантните и преходящи моди в европейското изкуство не може да не буди една усмивка на ирония и на досада. Но тая комична страна на подражанието не ни интересува в тоя момент. Ние искаме да отбележим само, че всичките литературни родове у нас се развиват мимо въздействието на обществото, а по чуждо влияние. Тъй, разказът е начал да се влюбва в мотиви на болезнена психология, след като бе си задал социални задачи. Поезията, без всяко съприкосновение с българската среда, е обладана от грубо възприемано декадентско стремление към изтънчен лиризм, към своеобразен музикален ритм, към чудновати образи, родени от несвятна фантазия. А театърът влачи с своето анемично и недъгаво тяло тежките вериги на Ибсеновия символизъм. Това чуждо влияние не е, разбира се, тъй силно върху красноречието, тъй като нашите оратори не желаят да следят аналогичното изкуство в Европа. Те са погълнати в други занятия, и главно – това е най-вярното – артистичната воля, която търси образци, отсъствува въобще и у най-даровитите измежду тях. Чуждото влияние, до колкото съществува, се е упражнявало върху тях несъзнателно, през пребиванието им в странство или от речи, прочитани по вестниците. Без съмнение, видели сме у нас оратори, които да се рисуват в легендарни стойки от времето на Конвента и да възпроизвеждат в българско подобие исторически фрази из революционните епохи; чуваме постоянно и заучената фразеология на нашите социалисти с неизменните ѝ клишета, издълбани в Берлин, и напоследък в Париж. Но в една обща характеристика, която засяга по необходимост само едрите черти на един книжовен род, тия подробности се губят. Въпреки чуждите влияния, упражнявани върху него – понякога твърде ефемерно, наистина, и в много случаи по косвен път – красноречието остава в България не най-изящното, нито най-могъщето от художествените творчества, но, без съмнение, най-спонтанното, и, следователно, най-любопитно за изследване, понеже то отразява най-добре широкото културно равнище на нацията. Искусствата, които се осъществяват чрез живото слово, пред публиката – в това число трябва освен красноречието, да поставим, макар не в същата безусловна смисъл, драма-

та и, не ще съмнение, песента в популярната ѝ форма – могат да се издигнат по-високо от средното духовно развитие на обществото, благодарение на необикновената естествена дарба на някои художници, или на тяхната естетическа култура, добита при изключителни обстоятелства. Но тие искусства не могат да се издигат тъй високо, щото да изгубят своето съприкосновение с публиката, защото тяхното призвание е да бъдат възприети колективно. А от психологията на тълпите, макар тя да е сѐ още една проблематична наука с прибързани заключения, знаем горе-доле до какъв градус се понижава вкусът на много хора, събрани наедно, и тяхната чувствителност, па, ако щете, и техният ум.

Тъкмо поради общественопсихологическите условия за развитието на искусства от този род, те могат да бъдат, ако гледаме на общите техни проявления, ценен документ за историята на духовната култура в един народ. Литературната критика има, обаче, други задачи, или – откровено казано – преследва други наслаждения. Тя се занимава само с оние личности, чийто профил се очертава с особена поразителност над обширната сива маса – също тъй както едно време историята се занимаваше само с царете, героите и светците.⁴ Ние нямаме още герои в красноречието, нямаме, пътьом казано, и героическо красноречие. Но сѐ пак, между безбройното число на нашите говорители, ако думата оратор рискува да бъде много амбициозна, приспособена към тях, има някои, които се нравят с своеобразната форма на своята реч, или с своето остроумие, или с един могъщ темперамент, или, най-сетне, с изящество и словесна хармония. Тия избраници аз бих желал да призова с няколко бягли и безхитростни редове.

*

*

*

---

⁴ Това съждение се отнася, разбира се, само до литературната критика, а не и до историята на литературата, в която стремлението към социални изучвания си пробива път. Вж. Georges Renard и неговата книга върху материалистичния метод в литературната история.

Тие избраници ние ще ги търсим, естествено, между дейците на нова България. През време на робството за политическо красноречие не можеше да става и дума, ако под това наименование разбираме, както е необходимо, една свободна реч, държана пред едно многолюдие, събрано да обмисля въпроси, отнасящи се до националния живот. Няма съмнение, разисквания върху народни работи са ставали, макар и в ограничени кръгове, и преди освобождението. Бурните манифестации през време на църковния въпрос не са минавали, сигурно, без трептущи и наивни позиви към народното чувство.⁵ Съборите, що ставаха в Цариград още от представителите на цялата българска земя, тогава още неразпокъсана, са били, както свидетелствуват редките мемоари от това време, твърде оживлена арена на догматически спорове, на добродушни мъдрувания, на страстни патриотически пориви и, понякога, на дълбоки, почти пророчески разсъждения. Колкото за Букурещката емиграционна епоха, по-известна, защото е по-близо до нас и защото съвременниците ѝ ни са някак по-сродни, кой не знае тая удивителна реч, която тя създаде? Ние лесно си я въображаваме: рязка и сентиментална, фамилиярна и патетическа, енергична преди всичко, изпъстрена с люти и живописни попръжни, с екстравагантни образи, с метафори, които меришат на кръчма и на кръв, театрално-свирепа в своите възмущения, и всякога наивна в своя заключителен оптимизъм и в своето самонадеяно геройство. Неволно се изпречват силуетите на Раковски, тая странствующа буря; на Любена Каравелов, мъченик на революцията, разяждан от трагичния конфликт на трезвата му мисъл с жадната за илюзии душа; на Ботева... Какъв неподобен оратор би бил Ботев, ако неговата стихийна природа, ако пламенното му вдъхновение, ако тая трептуща, болезнена чувствителност, тоя неподобен дар за поетически образи, това чутъе за енергична и музикална реч, ако тие рядки качества, които небето не е дало на

---

⁵ За римския историк Тацита казват, че след падането на Римската Империя, той останал последният оратор – в летописите си. За отец Паисий може да се каже също, че е първият български оратор в писаните му възклицания, отправени към българския род.

никой друг българин и които той прахосваше в люти и шумни беседи, можеха да се проявят в техния непринуден порив и в широкия простор на свободата! Но Ботев издъхна, без да даде мярката на своя поетически дар, и неговото слово, което е гърмяло в дима на кръчмите и в низките хъшовски изби, ние го знаем само по устни предания, станали вече един вид легенда.

Не, през време на робството ние не сме имали, не сме могли да имаме политическо красноречие. Политическото красноречие се явява и цъфти само в свободни страни. Не е имало красноречие в Египет, нито в азиатските цивилизации. То съществуваше в Гърция, само докато Атина бе свободна. Сетне, то се изроди в жалки словесни състезания. Рим има на своя ред велики оратори. Но само до възцаряването на Августа. С смъртта на републиката умира и красноречието, което намери прибежище в съдилищата и в историята. Можеше ли да има място за някакво действие на словото през мрачната серия на средните векове? Трябва да чакаме демократическия бунт на Кола ди Риенци, религиозната буря, подигната от Саванрола, движението на Лютера, за да чуем пак акцентите на политическото красноречие, заглъхнали от времето на Цицерона. За политическо красноречие в истинската смисъл на думата може да се говори, обаче, само от като парламентът доби за първ път господстваща роля в Англия. Как се е развивало посетне красноречието в една Европа, възродена чрез френските революции, това е общеизвестно – или поне това не ни интересува в този момент.

И в България, както на всякъде, политическото красноречие се роди заедно с свободата. Учредителното Събрание бе паметната арена, в която прозвуча за първ път българската политическа реч. Върху този момент, за жал, сме непълно осведомени. Протоколите, които бидоха обнародвани, съдържат само съкратени бележки. Някои речи са, наистина, предадени изцяло, защото са били предварително написани, но те са по-скоро статии, чиято цена е само идейна. За красноречието се съди по действието, по живия полет, по дикцията, по тие именно качества, които различават една реч от една студия. Ще трябва поради това да прибегнем до

съвременниците, до устната традиция. Тя впрочем ще ни бъде необходима при повечето наши оценки.

Чини ми се, че най-много трябва да се е нравил в това събрание старият Славейков. Още в турско време той бе станал любим, освен с поезията си, и с публицистическия си език. Известен е тоя език: чевръст, естествен, изобилствующ с добродушни шеги, с популярен хумор, с топлота и с един вид непринудена интимност. Като оратор той се е явил с същите качества. Речите му, макар и всякога приятни и занимателни, са без стремления към външно изящество, без никакъв напън към риторически ефекти, без никакво внимание, вероятно, към елементарните изисквания на ораторското изкуство. Но той внесе в Събранието своето весело настроение, своята незлобива ирония, живописността на своите образи, своята оригинална форма на аргументация, пословиците си, притчите си, фамилиярния тон на своята фраза и откровеността на своята мисъл, която не се е спирала пред никаква острота. Твърде скоро неговите аргументи се прочуха в цялата страна, не толкова сигурно поради своята логическа сила, а поради щастливата им форма. На оние, които искаха да внесат умерен дух в конституцията, той казваше: „Монархия, която да управлява нашият нов и неопитен народ, това разбирам; но конституция консервативна не разбирам; то прилича като някой да казва *леща на кебап*“. Боже мой, доводът не е съкрушителен. Но на другия ден цяла България повтаряше, че една консервативна конституция е, наистина, „*леща на кебап*“. Да напомним ли прочутата фраза за стария и вехтия завет, която доби веднага всенародна известност? Няма реч на Славейкова, която да не съдържа такива съкровища от популярно остроумие. И аз зная добре, че всичко това бе недостатъчно, за да бъде той оратор, но аз предпочитам сѐ пак неговата първа и оригинална реч пред грубия патос на много наши трибуни...

Нравят се, пак по същите причини, речите на Каравелова. Каравелов – помним го – бе лишен почти от всички качества, които се изискват от един оратор в класическата смисъл на думата. Той нямаше глас, нито дикция, нито жест. Тъй крайна бе неговата нервност, че тя нарушаваше дори правилността на речта

му. Обладан всецяло от себе си, той нямаше за настроението на слушателите си никакво чутъе. Той презираше тия хитрувания с словото, които риториката нарича предпазливости. Той се хвърляше върху противника направо, и отиваше срещу чуждите мнения с пристъп. А при това знайно е доколко той нямаше самообладание. Най-слабото противоречие го дразнеше; един малък инцидент можеше да го смути, като го ядоса. Той говореше кратко. Неговата фраза е къса, бойна, стегната. В моменти на възбуждение тя пици като камшик. Ясна при това почти всякога, въпреки своя лаконизъм и своите често пъти елиптически форми. Никакво изкуство, разбира се. Каравелов бе най-безхитростният български оратор. За него само идеята важи. Случва му се да се изразява с сентенции. Тъй е много живял той с своите идеи, че ги изказва в вид на афоризми. На първо време се виждаше, че той бе малко покварил езика си през дългото си пребивание в Русия. Речта му става по-късно чиста, тук-таме изпъстрена с простонародни изражения. До народния дух той се е приближавал и с пословиците си. Те изобилствуват в неговите речи и им дават особена прелест на остроумие. Някои от тях са прочути. Особено интересни са някои примери, взети из речта му, произнесена в Народното Събрание в София, подир войната, в 1886 г., юний. На оние, които го обвиняваха, че е предал Кърджали на Турция, той отговаряше: „За да спасим кораба, ний хвърлихме Иона“. И сетне пак се повръщаше: „А знаете ли на що прилича това обвинение? На туй: оня, що се давил в морето, като го извадили, почнал да се сърди и крещи: Защо не спасихте и капата ми?“ Следват политически съображения, изказани в отривисти, нервозни, нетърпеливи фрази. Сетне пристига до упрека, който му хвърляше К. Величков, че Съединението не било припознато от Европа, а само фактическо. Като възражение пак една пословица: „Казват в небето лети орелът. Гонете вие орела, г-да, а аз кокошката ще държа в ръце“. Кокошката, в случая, бе бившата Източна Румелия. Но види се, че обвиненията за отстъпването на Кърджали и за фактическия характер на Съединението трябва да са го дразнили особено: на край той пак се спира на тях. „Та не бойте се, казва той на депутатите. Кърджали била отстъпена, аз я не жаля. Аз едно зная: яйце-

то ний изядохме, а черупките останаха на другите“. Разбира се, с тая популярна форма на доказателства, Каравелов не злоупотребява. Изобщо речите му имат по-скоро научен вид. Туктаме една остра, язвителна ирония, носеща всякога трепета на минутно раздражение, усилва живостта и движението на речта му. Има ли в нея следи от художествени влияния? Малко. Каравелов, който обичаше да цитира хората на науката, не си служеше с литературни реминисценции. Или поне това се случва у него твърде рядко. В една своя реч, казана в Учредителното събрание, по повод рапорта на една комисия, той споменува за Данте: „На место принцип, казва той в своята остра присъда, някои си (някакви си?) четири начала, подплатени с консервативен вятър. На место тезиси – гвачка. На место мотиви... За мотивите няма да говоря; мога само да кажа думите на Данте: „а на тие погледни и върви си“.

Такива книжовни цитати са редки у него и те се забелязват само в младите му години. По-късно, особено в последно време, речите му стават сѐ по-делови, сухи, сжати. Никога, обаче, те не стават банални, ни по идея, ни по форма, и ако това е малко за един оратор, за един мислител не може да има по-голяма похвала.

Впечатление на оратор с художествени похвати и с зародиши на съвършенство прави още в Учредителното Събрание д-р Стоилов. Речта, в която той изразява болката и протеста на българската душа пред разпокъсането на отечествената земя, извършено в Берлин, показва забележително стремление към изящество и известно качество на лиризм. Лиризмът – и това ни убеждава, че той не бе един естествен дар – се явява сетне сѐ по-малко в речите на Стоилова, докато изяществото става сѐ по-тънко, по-хармонично, по-съвършено, и дава на неговото изкуство траен блясък. Художествената умисъл е тук очевиден, както е несъмнено и забележителното естетическо възпитание на оратора. Стоилов е знаел европейските класици и се е вдъхновявал от чистите извори на тяхното творчество. Той не е пренебрегвал и българската литература. От нея той е заимствувал новите форми на езика, който добива в неговите речи поразително хубав ритъм и една ненадейна звучност. Научната му култура трябва също да е била

значителна. В речите му се срещат твърде често определения, щастливи формули, удрени сякаш като медали, и в които се издава човекът, живял в общение с високи идеи. За политическата деятелност той казва нейде, че „не е нищо друго, освен приспособление на известни културни стремления“. Касае ли се да се определи политическата смисъл на българската независимост, смътно чувствувана тогава от една категория българи? Той казва: „Разбирам политически независим народ, който в разрешението на своите съдбини само от изключителните свои съображения се ръководи“. Разбира се – аз зная добре – тие определения не са едно откровение. Може да ги има и в учебниците. Но, като познаваме оскъдната дейност на нашите политически мъже, мизерията на тяхната мисъл, завладяна почти изключително от закона за гражданското съдопроизводство, умът на Стоилова не може да не ни произведе впечатление. Колцина са, мислите, нашите политически хора, даже като не изключим и водителите, колцина могат да изкажат, или да схванат в нейните основи и заключения, тая мисъл на Стоилова, казана по повод на русофилството и русофобството: „Всеки един принцип, ни учи философията, има стремление в своето развитие да достигне до своите крайности“?

Съзнанието на това умствено превъзходство, личното му възпитание, а вероятно и естествените му вкусове дават на речта на Стоилова един оттенък на високомерие, или, ако тая дума е много силна, известен аристократизъм на мисълта. След падането на Стамболова, в Народното Събрание надойдоха млади и самонадеяни хора, околийски трибуни, за които, разбира се, високата европейска политика нямаше тайни. С какви леки намеци ги иронизира Стоилов! „Толкова много се говори, казва той, за разни комбинации, от които картата на Европа зависи... човек трябва да вземе всичката си сериозност на ръка, за да не се поусмихне“. И той се поусмихваше. Той можеше дори и да се смее – мотиви имаше премного – но смехът е груб. Нюансът, който е свойство на тънкия ум, се изразява с усмивка. Не всякога блага е била иронията на Д-р Стоилова. Тя е понякога жестока, въпреки литературния си израз, всякога прибран. Особено язвителна става тя, когато е отправена към г. Д-р Д. Тодоров, тогава депутат от опози-

цията. Няма да привеждаме образци от тая духовита злост, но не е ли наистина очарователен – и случайно по-невинен – тоя отговор на една критика на г. Тодорова: „Подир това, почтенният Пирдопски представител дойде и възрази: Защо в Цетина да се отвори агентство? На тоя въпрос, г-да представители, е мъчно да се отговори. Аз ще попитам г. Тодорова: Защо носи вратовръзка? Какво ще ми отговори той? Тя нито за здравето, нито за облеклото е нужна“. Тоя ироничен тон, който е гиздав с условие да не надминава мярката, би могъл у по-груби темпераменти да се изроди в саркастични нападки от лично естество или в вулгарно шегобийство: тънката натура на Д-р Стоилова го запазва от тие опасни изкушения. И в своите най-крайни увлечения, той не забравя своята грижа за изящество.

Това изящество, не ще съмнение, е относително. Всички наши оценки тук са относителни. Ако да бяхме взели някой висш критерий, не би намерили никакво красноречие в България. Питам се дали бихме намерили у нас въобще някаква литература. Та аз зная добре, че и най-хубавата реч на Стоилова не е свършена. На много места фразата става тежка от излишни думи, и цялото движение на мисълта сякаш се спъва. Не е рядко, щото една идея, изказана успешно в някоя стегната, щастлива формула, той да я ослаби подир това с обяснения, които намаляват първия ефект и претъпяват значително релефа на доказателствата. Но той е обичал хубавата българска реч и е знаел ораторското искусство. Това личи от грижата му за музикално съчетание на думите, в хармонията на плана, в някои повторения, които кресчендират енергията на думите, в ред средства, които правят впечатление на удачна импровизация и които са знак на голяма вещина.

Имаше ли Стоилов другите качества, нуждни на оратора? Да, според съвременниците му. Той имал грижлива дикция, макар и гласът му да не обладал голяма чистота на звука. Физиономията му бе по-скоро неблагоприятна: дребен по ръст, той имаше къс врат, неподходящ за патетически движения, и очи малко изпъкнали. Но жестовете му били хубави, макар и изучени. Говорят, че изучени били и самите му речи. Той ги писвал, преди да ги произнесе. Това обяснява, може би, защо у тях липсува сил-

но действие. Вдъхновението бе укротено, бидейки легнало на книга. Предполагам, че Стоилов е очаровал, но не е трогвал. В речите му отсъства почти напълно вълнението. На едно място само то е трептуше, макар и сдържано, там дето той отговаря на хулите на опозицията с следните думи: „И аз едно нещо имам да кажа на опозицията, че сутрин и вечер, като си правя молитвата, моля се на Бога да ми дава търпение и достатъчна нравствена висота, за да презирам тие нападки и клевети, с които непрестанно нападат мене и моите другари“. Казани от един искрено веруещ човек, какъвто бе Стоилов, тие думи добиват акцент на истинска възвишеност.

Такива моменти са редки обаче у него. Артист по своето чутъе за звучността и за изяществото на фразата, вещь в обладаването на ораторската техника, Стоилов не е имал оние поетически дарби, които дават на речта нейния замах и нейните образи, нито оная сила на темперамента, която ражда движението и могъщия дих (*souffle*).

Тъкмо противоположен на него е бил Стамболов. Стамболов не се е радвал на голяма художествена култура. Очевидно, той не се е стремил към външно съвършенство. Речта му не следва определен план и не се грижи за никаква хармония. Тя блика, буйна, завлича каквото срещне, и се пени. Фразата му, която по-късно диша една повелителна и сурова енергия, е в първите времена... букурещка. Тя напомнюва фейлетонната маниера на Ботева и полемическия език на Любен Каравелов. И до край, собствено, отпечатъкът на емигрантската литература не се губи у него. Но неговият стил, сам по себе, не е интересен. Стилът не е в красноречието едно съществено качество. Същото може да се каже и за театра.⁶ За всички родове въобще, които се осъществяват чрез живата реч. Достоинството на Стамболова като оратор се състои в силата на неговото непосредствено въздействие върху слушателите му. Аз не съм го слушал и в оценката си трябва да прибягна

---

⁶ Молиер например пишеше своите комедии на небрежен език. Вж. **Brunetière**. *Les époques du théâtre français*.

до устната традиция. Тя е впрочем единомдушна. Тие, които са го чули, не могат да забравят тая татарска фигура, от очите на която са изскачали искри, тия остри, къси, заповеднически жестове, тоя глас, който е звучал като гръм, тая пламенна фраза, която е летяла като с огнени езици. А при това, когато ги четем, речите му, въпреки силното им движение и гордата им самонадеяност, не правят същото поразяващо впечатление, даже у най-хубавите от тях, които са малко. Но това не е странно. Това се случва даже с великите европейски оратори. Ораторът не е писател, и, ако обичате, не е даже артист. Той е човек на действието, *homme d'action*. Такъв бе Стамболов в стихийния устрем на своята воля и с могъщия си интуитивен ум.

Стамболов бе писал стихове, но не бе литератор. Може и да се питаме дали въобще литераторите могат да бъдат оратори. Наистина, Виктор Хюго и Ламартин имаха в своето време слава на оратори. Бяха ли те всъщност такива? Ламартин бе една арфа, селска, ако щете, и Хюго бе една тръба, то се знае. Но очевидно е, че те не са действували⁷ върху своите съвременници чрез живото слово, и в историята на литературата не виждам да фигурират между ораторите.

Мисля, че и нашата история няма да отбележи оратори между писателите. Наистина, двама от нашите поети, Ст. Михайловски и К. Величков са имали някои успехи на трибуната, но можем ли да ценим високо техните ораторски дарби? Михайловски не упражнява никакво действие върху публиката. Той буди у нея по-скоро удивление: поразява я с своята изобретателност в думите, с ненадейността на своите парадокси, с неологизмите си, с архаизмите си, с оня неподобен и многословен разкош на формата, който има очарование само в книгата само за хора с литературно любопитство. При това г. Михайловски никога не съсредоточава

---

⁷ Мисля, че тая мисъл е права, но не съм имал възможност да я проверя. Един факт буди у мене съмнение в нейната истинност, то е, че през революцията в 1848 г. Ламартин хипнотизира тълпата пред градския съвет. Но не бе ли това едно случайно съвпадение на неговото вдъхновение с душата на многолюдното?

своята мисъл, и буди понякога подозрение, че говори за своя собствена наслада.

За покойния Величков разправят, че имал триумфи на румелийската трибуна. Традицията му приписва пламенно слово и патетически жестове. Речите му, четени, дават впечатление на някаква афектация. Той е имал обаче една несъмнена горещина на вдъхновението, лиризм (често пъти без мярка) и това, което в старото красноречие, малко демодирано сега, се нарича с музикалния термин *tremolo*. В последно време той бе изгубил своя глас и нервността му бе причина, дето той не съвладяваше своето настроение.

Едно стеснение ни обзема в тоя момент. Кои да разгледаме между нашите живи оратори? *Ils sont trop!* Наистина, те са твърде много. Твърде много си приличат, освен това. Почти е невъзможно да открием у повечето от тях някоя оригинална чърта. Те ни напомнюват думите на едно лице в не помня коя комедия на Морис Донне: *Un orateur, c'est un monsieur qui dit des choses vagues d'une façon violente.*⁸ Почти у всичките тях, наистина, идеите са смътни и езикът е буен. Но за красноречие може ли да става дума?

Разбира се – това е, може би, вече забелязано – ние не даваме на красноречието неговата антична, класическа смисъл. Има оратори, чиято мисъл е била често делова, чието слово е било просто, дори фамилярно, и които, при все това – такъв е случаят с Тиер – фигурират между майсторите на тоя жанр. Това, което ние искаме от оратора, то е да показва някаква оригиналност, да не бъде банален. И от това гледище – макар да бихме могли да увеличим техния брой – ние ще се занимаем само с трима оратори, които, чини ни се, представляват в тоя момент българското красноречие в неговите разновидности.

Току що споменахме за Тиер и за неговата реч, която бе по-скоро една интимна беседа. Без да го поставяме наравно с Тиера, нито даже в голяма близост с него – от страх да не огорчим една

---

⁸ Един оратор, това е един господин, който казва смътни неща по буен начин.

социалистическа душа, доближена до един типичен консерватор – мислим да посочим на гражданина Георги Кирков като на един представител на фамилярната политическа беседа. От дълги години Кирков проповядва словото на Маркса среди българските пролетарци и особено между социалистующите синове на българската буржуазия, които правят в марксовите учения един вид сентиментален стаж. Но неговата слава се пръсна на широко от като той очарова една законодателна сесия с своя остър ум, с игривия си хумор, с една весела, незлобива, смеюща се ирония, която често пъти пращаше по адрес на буржуазията една остра стрела – в едно игрословие. Това, което се нрави у Киркова, това е преди всичко едно чудесно самообладание, което зима добродушни наглед форми. После неговата реч е единствена в нашата литература, безподобна: тя е една невероятна, при това безкрайно приятна смес от научно звучащи социалистически фрази, употребявани без педантизъм, сякаш с един вид на иронично извинение, от популярни остротии, които отиват до зевзешки шеги, от литературни цитати, от пословици, от басни, от притчи, от думи, които са взети от кафенетата, от термини, които се срещат само в специалните съчинения, нещо шарено, живописно, дяволито, умно почти всякога и всякога весело. Никога един социалист не е давал на буржуазията внушения на самоубийство по тоя приятен начин, по който я увещаваше гражданинът Кирков. Когато той се явяваше на трибуната, депутатите си разтваряха душата за да се смеят, и в залата наставаше празник...

Би било чрезмерно да се каже същото за г. Тодор Тодорова. Неговото появяване на трибуната е, напротив, предвестие на буря. И наистина, никогаш тя не закъснява. По какви поводи избухва тя? По всевъзможни. Често пъти без повод. Сам той ли я предизвиква понякога умишлено? То не би ме очудило. Защото той намира, без съмнение, своите най-силни ефекти в тая бурна препирня, в която фатално се изражда неговата реч, щом почнат да го прекъсват. Трябва да го видите тогава, за да знаете, що значи човек-хала. Лицето му посърва, става восъчно-бледо като у мъртвец; очите му, които и тъй са вдънени, потъват съвсем под гъстите му вежди, и сякаш угасват съвсем: като че ли целият не-

гов живот се прибира в мисълта му, която кипи; в дрезгавите и бързи звуци на неуморимия му глас, в нервозността на неговите ръце, които жестикулират, с маншети, паднали над пръстите, в един вид френезия.

Действува ли г. Тодоров на слушателите си? Несъмнено. Дали ги убеждава, това е друг въпрос. В България ораторът може да убеди само хората от своята партия, които, впрочем, са предварително убедени. Но, несъмнено, едва ли има оратор, който тъй силно да възбужда страстите, като г. Тодоров. Сигурно, голяма част от раздразнението, което предизвиква неговата реч, се дължи на ненавистите, които подига неговата личност. Но и неговото люто, язвително, предизвикателно слово упражнява огромно въздействие – върху враговете му...

Твърде е трудно да съдим за един противник, аз нямам симпатии към политиката на г. Тодорова. Между туй чувствата най-много влияят може-би върху мнението, което си съставяме за един оратор. Момсен, философът на силата, нарича Цицерона фразйор, защо? Защото презира у него колебающия се човек и политика, който не е можал да се предаде изключително нито на силата, нито на идеите. Не е ли очевидно, че в своята история на революцията, Мишле се възхищава от велеречието на Вернио, главно защото в него виждаше една любяща душа и един жирондинец?

Когато гениални хора са ставали несъзнателно пристрастни, каква вяра в своята справедливост може да има един прост смъртен? При все това, чини ми се, че няма да бъде съвсем несправедливо, ако кажа, че речите на г. Т. Тодоров нямат никакво литературно достоинство. За да напиша тая студия, аз четох много речи; много от тях прочетох до край с известно усилие. Но за речите на г. Тодорова всяко усилие е безпомощно: никой не може да отиде до край. Това е една грамада от сиви, плавни, сякаш течни фрази, които ви дават под своята безбройност. Дори и буйността не дава на тая безформена маса някакъв релеф. Една смъртна сучка вее от нея и ви приспива волята да отидете по-нататък. И това са същите фрази, които, паднали от неговите уста, хвърлени с не-

говия жест, минали, тъй да кажа, през неговия темперамент, дигат бури и възбуждат рев.

В последните пет години, срещу г. Тодорова политиката постоянно поставяше Д-р Геннадиева. В същата стойка ги вижда и литературната критика. Нищо по-противоположно, наистина, от аморфната буйност на г. Тодорова и елегантното искуство на Д-р Геннадиева. Колкото единият е стихиен, толкова другият е художник, т.е. човек, който мери своите ефекти. Д-р Геннадиев е даже единственият наш оратор-художник, защото към оние качества на ритм и на звучност, които съставляваха хубостта на Стоиловите речи, той прибавя изключителни дарби на чувствителност и на поезия.

Поет е Д-р Геннадиев преди всичко по своето въображение. Никой оратор няма у нас това богатство на образи. Гиздави или енергични, иронични или патетически, но сѐ нови, те блестят в неговата реч и сякаш я носят на крилете си. Има от него една реч, твърде малко позната, защото е държана на Бузлуджа: аз не зная живото българско слово да се е издигало някога до по-звучни акценти, нито да се е доближавало повече до висшето искуство. Призиванието на сенките на падналите герои; картината, която той ни рисува на гората, шумяща на полунощ под лунната виделина, която трепти в дъбравите; тая митологическа феерия, която той създава пред очите ни и на която кани самодивите – всичките тие таинствени видения, които напомнюват Ботевата баллада и които са, може би, вдъхнати от нея, произвеждат едно незабравимо чарующе впечатление.

И това е собствено, което характеризира Д-р Геннадиева като оратор: то очаровава. И тоя дар е тъй силен у него, че често пъти обезоръжава и противниците и ги кара да се наслаждават.

Дарът на очарование – било чрез личността, било, както в тоя случай, чрез словото – мъчно се подава на анализ. То е нещо непосредствено, неуловимо. Чини ми се, че у Д-р Геннадиева очарованието му произтича главно от неговата чувствителност, която е също една поетическа дарба. Тя е изворът и на неговия лиризм. Лирик, такъв е Д-р Геннадиев преимуществено. Но понеже има извънредно тънък вкус, възпитан в френската литература,

и понеже обладава голямо чутъе за ораторските ефекти, той не злоупотреблява с лирическата струна. Само, на свършване, и понякога в заключението на една серия от доводи, той я затрогва и изважда от нея чудесни акорди. Неговите възторжени думи за „величието на България“ ще останат като образец на поетическо вдъхновение, на полет и на художествена емоция в речта.

Най-рядкото и ценно качество на Д-р Геннадиева, без съмнение, е дарбата му да съчетава лиризма с иронията. Не говоря за историческия лиризм, който дава такава безподобна прелест на някои чужди поети. За него не може да става дума в политическата реч, освен ако тя е пародична. Геннадиев си служи с ирония или с лиризм съобразно с нуждата от подходящи ефекти. Иронията подкупува слушателите, като ги настройва весело, а лиризмът ги очаровава. Особено е приятна неговата ирония в отговорите, които той дава, когато го пресичат. Тогава неговото остроумие достига до най-съблазнителни ефекти. Общеизвестно е, че Д-р Геннадиев е находчив. Неговата мисъл е извънредно жива, бърза, чевръста. Тя извира у него спонтанно. Никакво усилие; при първ позив, тя е будна.

Тя е, може би, буйна понякога, но искусството на г. Геннадиева я е укротило. То я е подчинило на една дисциплина на мярка, на хармония, на ритм. Речта на г. Геннадиева, макар и импровизирана, никога не е пренебрегната. Тя е елегантна, звучна, когато е нужно, всякога прибрана. При прочит, може би, тя да не изглежда понякога достатъчно стегната, плътна – както е напр. у Д-р Стоилова, който е имал грижа да пише речите си, – но гласът на г. Геннадиева ѝ дава една музикалност, която крие малките ѝ недостатъци и създава голяма илюзия на съвършенство. Това стига, тъй като един оратор не говори за да бъдат неговите речи четени.

Четени, речите на г. Геннадиев издават въобще и друг един недостатък, доста осезателен в художествено отношение: те съдържат чрезмерен огромен полемически баласт. Не по негова вина, разбира се, защото, когато е взимал думата в Събранието, той не е възнамерявал да ни дава образци за нашите книжовни оценки, а е ставал да извършва едно политическо действие. Тая

върволица от дребни факти и едни цифри, тие напомнювания на имена, изчезнали сега в забвение, това повръщане към стари неща, изгубили интерес сега, всичко това, което за нас е вече скука, за оратора е било едно оръжие. Наистина, то е сразявало, може би, враговете, когато е падало върху тях, но сега, при прочит замедлява много движението на речта и прави нейния дих тежък.

Че тоя недостатък произхожда не от наклонността на г. Геннадиева към дребните факти, а от самата обстановка на нашите парламентарни борби, се вижда от речите, които той произнесе през последната си избирателна обиколка. Нещастно свършена за политическия мъж, тая обиколка бе един чист триумф за оратора. Той, наистина, бе пренебрегнал партийната полемика и ежедневните теми. Неговата реч бе всецяло идейна. Тя се взираше в стремленията на нашето обществено развитие, обсъждаше въпросите на националната култура, очъртаваше посоките на нашето стопанство, определяше характера на държавната власт: цялата ни културна политика бе разглеждана от един държавен мъж, който почва вече да говори като мислител. Една особена и съвсем нова красота доби речта на г. Геннадиев в тоя свой полет към повисоките проблеми на социалния живот. Тя стана по-жива в своя замах и по-здрава в своята ткан, по-еднородна също, без пробели и без паразитни места, по-стройна в своето развитие, облагородена от съприкосновението с чистите идеи, и тъй съдържателна, че лиризмът в нея е вече едно украшение, а не един аргумент.